

سلاسل الضلال

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته
در سال
دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار

خانم/جناب آقای دکتر ، مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر
از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

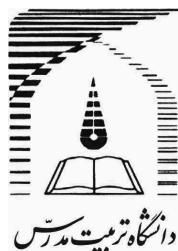
ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب دانشجوی رشته مقطع

تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضا:

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

رساله برای دریافت درجه دکتری تخصصی (Ph.D)

رشته زبان و ادبیات فارسی گرایش

توصیف و تبیین خواب و رؤیا در متون صوفیه با تأکید بر مثنوی

آمبرتو چیکتی

استاد راهنما

دکتر حسینعلی قبادی

استادان مشاور

دکتر تقی پورنامداریان

دکتر سعید بزرگ بیگدلی

بهمن ۱۳۸۸

تقدیم به

پدر،

مادر،

خواهر و برادرم

تشکر و قدردانی

کسب شکرش را نمی‌دانم ندید تا کشد شکر خدا/ رزق و مزید

موفقیتی که در تألیف و تدوین این پایان‌نامه حاصل شد، بی‌شک مرهون زحمات فراوان و راهنمایی‌های ارزنده دلیلان و هدایتگران این راه است و بر خود لازم می‌دانم که شاکر و سپاسگزار این همه لطف و مرحمت باشم.

از استاد ارجمند دکتر حسینعلی قبادی که زحمات و راهنمایی‌هایشان موجب همواری راه و سهولت در حل مشکلات شد، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

از استاد مشاور دکتر تقی پورنامداریان که با راهنمایی‌های خود روشنگر این مسیر بودند، سپاسگزارم.

از استاد ارجمند، دکتر سعید بزرگ بیگدلی که راهنمایی‌های ارزنده ایشان موجب همواری مسیر تحقیق شد، سپاس‌گزاری می‌کنم.

از اساتید معظم گروه ادبیات فارسی آقایان دکتر غلامحسین غلامحسین‌زاده، مدیر گروه محترم و دکتر ناصر نیکوبخت نیز کمال تشکر و امتنان را دارم.

از دوستان عزیزم خانم مهدیس معارفی و آقای علی دسپ که در تکمیل این پایان‌نامه و تسریع در دفاع آن کمک شایانی کردند نیز متشکرم.

چکیده

توصیف و تبیین خواب و رؤیا در متون صوفیه با تأکید بر مثنوی

خواب و رؤیا، اهمیت ویژه‌ای نزد عارفان و متون صوفیه در دین اسلام دارد. می‌توان گفت این جایگاه به دلیل تأثیر متون‌های عرفانی از قرآن و حدیث است. اهمیت و جایگاه این موضوع، علاقه مسلمانان صدر اسلام را برانگیخت و تألیفات فراوان در حوزه خواب و رؤیا، دلیلی بر این مدعاست. در تاریخ و فرهنگ کشورهای اسلامی، از خواب و رؤیا برای پیشگویی حوادث آینده بیشتر استفاده می‌شده، اما صوفیان و عارفان عمدتاً، از خواب و رؤیا برای تبیین جدی سیر وسلوک عرفانی بهره می‌گرفتند. صوفیان بر این باورند که در طول خواب، روح از بدن جدا گشته و به عالم مثال قدم می‌گذارد و در آن جا به کمک قوه متخیله تصاویر و معانی مختلفی را دریافت می‌کند. اما امکان و استعداد دریافت این تصاویر، بستگی به تهذیب نفس دارد که سالک بوسیله ریاضت، به آن دست می‌یابد. می‌توان گفت که تصویرگری ادبی و روایت در برخی از اشعار عرفانی، همانند خواب و رؤیا، از اثر متقابل قوه متخیله و عالم مثال، حاصل می‌گردد.

در این رساله، با بهره‌گیری از آثار و اندیشه‌های مربوط به خواب و رؤیا در حوزه اسلامی و حوزه ادبیات عرفانی فارسی، به نظریات پنج صوفی، حکیم ترمذی، نجم الدین کبری، ابو حامد محمد غزالی، شهاب الدین سهروردی و با تأکید بر مولانا جلال الدین محمد بلخی، پرداخته شده است. روش تحقیق در این رساله توصیفی-تحلیلی با بهره‌گیری از رویکرد اسنادی تاریخی می‌باشد. چشم انداز نتیجه پژوهش از این قرار است: سنت خواب و رؤیا در بین صوفیان به نسبت دیگر شاخه‌های فکری حوزه اسلامی و ایرانی نقش و اهمیت بیشتری داشته، و در آثار آنان منعکس شده است. اگرچه تمام این صوفیان، از اصطلاحات خاص خود استفاده کرده‌اند، که نشان‌دهنده شرایط و بافت تاریخی، فلسفی و کلامی آنها به شمار می‌آید، ولی تمامی آنان بر نقش عنصر کلیدی قوه متخیله در خواب و رؤیا تأکید داشته‌اند. خواب و رؤیا به منزله حالت معرفت شناختی ویژه و منحصر به فردی در متون ادیبانه صوفیانه بازتاب یافته است، زیرا در نظرگاه بسیاری از عارفان و صوفیان بدون توجه به رؤیای صادق، سیر در این مسیر روحانی غیر ممکن است.

واژگان کلیدی: خواب، رؤیا، تعبیر خواب، جلال الدین بلخی، متون عرفانی، قوه متخیله.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول
۱	کلیات طرح تحقیق، تعاریف و مفاهیم
۲	پیشگفتار
۴	۱-۱ بیان مسأله
۵	۲-۱ سوالات اصلی تحقیق
۵	۳-۱ فرضیات
۶	۴-۱ پیشینه پژوهش
۱۰	۵-۱ روش پژوهش
۱۱	۶-۱ وجه تمایز و نوآوریها
۱۳	۷-۱ تعاریف و مفاهیم
۱۳	۱-۷-۱ بررسی لغوی کلمات مربوط به خواب و رویا و تفاوت آن
۱۵	۲-۷-۱ تعریف واقعه، خلسه و مکاشفه و تفاوت بین آنها
۱۷	۳-۷-۱ خواب و رؤیا از دید یهودیان و مسیحیان
۲۶	فصل دوم
۲۶	خواب و رؤیا در اسلام
۲۷	۱-۲ مدخل
۲۸	۲-۲ خواب و رؤیا در قرآن
۳۵	۳-۲ خواب دیدن حضرت محمد (ص) در قرآن
۳۷	۴-۲ چگونگی خواب
۳۸	۵-۲ اصطلاحات قرآنی دیگر مربوط به خواب
۴۰	۶-۲ خواب و رؤیا در احادیث

۴۳ ۷-۲ ماهیت خواب
۵۱ ۸-۲ پیامبر و تعبیر خواب
۵۷ ۹-۲ سنت نوشتن کتاب در باره تعبیر خواب و رؤیا در اسلام
۶۰ ۱۰-۲ چگونگی تعبیر رؤیا
۶۴ ۱۱-۲ طبقه‌بندی خوابها در کتابهای تعبیر خواب و رؤیا
۶۶ ۱۲-۲ تعلیم تعبیر خواب
۶۹ ۱۳-۲ ابن سیرین، شاخصترین معبر خواب در حوزه اسلامی
۷۲ فصل سوم
۷۲ خواب و رؤیا در نظرگاه و آثار برخی از متصوفه
۷۳ ۱-۳ مدخل
۷۳ ۲-۳ حکیم ترمذی (۲۱۵/۲۰۵-۲۹۵/۳۰۰ ه.ق)
۷۷ ۱-۲-۳ تقسیم‌بندی خواب از نظر ترمذی
۸۱ ۳-۳ ابو حامد محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ه.ق)
۸۸ ۱-۳-۳ غزالی و رؤیت خداوند
۹۱ ۴-۳ شهاب الدین سهروردی (۵۴۹-۵۸۷ ه.ق)
۹۴ ۵-۳ نجم الدین کبری (۵۴۵-۶۱۸ ه.ق)
۱۰۴ ۱-۵-۳ چند نمونه از خواب و رؤیاهای نجم الدین کبری و مریدان او
۱۱۱ فصل چهارم
۱۱۱ خواب و رؤیا در نظرگاه مولوی (۶۰۴-۶۷۲ ه.ق)
۱۱۲ ۱-۴ مدخل
۱۱۲ ۲-۴ نظر اجمالی در زندگی مولوی
۱۱۷ ۳-۴ تعبیر خواب و رؤیا: گذار از صورت به معنی
۱۱۷ ۱-۳-۴ قلمرو صورت و معنا در نزد مولوی

- ۲-۳-۴ مولانا و تعبیر رمزهای خواب و رؤیا ۱۲۱
- ۴-۴ موقعیت دیدن خواب و رؤیا ۱۳۳
- ۱-۴-۴ مکان خواب و رویا ۱۳۶
- ۲-۴-۴ عالم خیال، قوه متخیله، خیال ۱۳۷
- ۱-۲-۴-۴ خیال به عنوان عالم مثال ۱۳۹
- ۲-۲-۴-۴ خیال به عنوان قوه متخیله ۱۴۱
- ۳-۲-۴-۴ خیال روحانی و خیال نفسانی ۱۴۴
- ۳-۴-۴ ارتباط میان خواب و بیداری ۱۴۹
- ۴-۴-۴ تحلیل خواب و رؤیا در داستان پادشاه و کنیزک ۱۵۳
- ۵-۴ خواب بیننده ۱۵۹
- ۱-۵-۴ خواب و تجربه روحی ۱۵۹
- ۲-۵-۴ بدن مثالی ۱۶۶
- ۶-۴ انواع خواب و رؤیا ۱۶۹
- ۱-۶-۴ تقسیم‌بندی خواب و رؤیا از نظرگاه مولانا ۱۶۹
- ۲-۶-۴ رؤیت خدا در خواب و رؤیا ۱۷۲
- ۳-۶-۴ خواب و رؤیای خاص و عام و ارتباط آن با مسأله بازگشت به اصل ۱۷۶
- فصل پنجم ۱۸۱
- تحلیل نمونه‌هایی از تأثیر خواب و رؤیا در شگردهای ادبی مولانا ۱۸۱
- ۱-۵ مدخل ۱۸۲
- ۲-۵ نگاهی کوتاه به مختصات داستان پردازی مولانا ۱۸۴
- ۳-۵ چگونگی استفاده از خواب و رؤیا در داستان پردازی مولوی ۱۸۷
- ۴-۵ داستان مردی که در هری غلامان عمید خراسانی را آراسته دید ۱۹۵
- ۵-۵ تحلیل و بررسی حکایت بازگفتن موسی علیه‌السلام اسرار و واقعات فرعون را ۲۰۰
- ۶-۵ داستان مرد چله‌نشین و تعبیر رؤیای او ۲۰۴

۲۰۷.....	۷-۵ قصهٔ دقوقی.....
۲۱۵.....	۸-۵ خواب گونه بودن غزلیات شمس.....
۲۲۰.....	فصل ششم.....
۲۲۰.....	نتیجه گیری.....
۲۳۰.....	فهرست مراجع.....
۲۴۱.....	چکیده انگلیسی.....

فصل اول

کلیات طرح تحقیق، تعاریف و مفاهیم

پیشگفتار

خواب و رؤیا در دین اسلام جایگاه ویژه‌ای دارد. بر اساس روایاتی که در سیره‌های نبوی آمده، در ابتدا وحی به صورت رؤیای صادقه بر پیامبر نازل شده است و پیامبر اسلام، شب هنگام و در حالت مابین خواب و بیداری، با جبرئیل دیدار می‌کرده است و سوره‌های المدثر و المزمل در این شرایط بر ایشان نازل گردیده است.

همچنین احادیث فراوانی بر ارتباط بین خواب و رؤیا با وحی، تأکید داشته. و بر اساس حدیث معروفی، باب وحی کاملاً بسته نشده است^۱ و خداوند از طریق خواب و رؤیا به ارتباط خود با بندگانش ادامه می‌دهد. یهودیت و مسیحیت، دید منفی در بارهٔ با خواب و رؤیا دارند زیرا بدین وسیله عوام، مدعی ارتباط با خداوند شده، دین را به خطر می‌انداخته‌اند و به همین دلیل خواب و رؤیا گسترش زیادی در این ادیان نداشته، ولی در اسلام، به خواب و رؤیا، به صورت گسترده‌ای پرداخته شده است و در کنار فقه و علوم قرآنی، به عنوان علم دینی به آن نگریسته می‌شد.

با مطالعه کتب مربوط به خواب و رؤیا در قرون اولیه‌ی اسلام، این نتیجه حاصل می‌شود که مسلمانان از تعبیر خواب و رؤیا در دو زمینه اصلی استفاده می‌کرده‌اند: پیشگویی حوادث آینده و ارتباط برقرار کردن با مردگان. اما صوفیان و عارفان اگر چه اصول تعبیر خواب و رؤیای مسلمانان را پذیرفته‌اند، خود نیز استفاده‌های دیگری نیز از آن می‌کرده‌اند.

برای عارفان، تعبیر خواب و رؤیا، وسیله‌ای است برای شناخت نفس، بطوری‌که بر این باورند که «من عرفه نفسه، فقد عرف ربه». بنابراین برای صوفیان، نقش معرفت شناختی خواب و رؤیا، غیر قابل جایگزین است.

^۱ صحیح بخاری ۹-۸۷-۱۱۹

در این رساله، به نظریات پنج صوفی: حکیم ترمذی، نجم الدین کبری، غزالی، شهاب الدین سهروردی و با تأکید بر نظریات مولانا جلال الدین محمد بلخی، پرداخته شده است. همه این عرفا، بر این باورند که بدون خواب و رؤیا، سیر روحانی امکان‌پذیر نیست و نفس، محبوس دنیای محسوسات می‌شود. صوفیان اعتقاد دارند که در حین خواب، روح از بدن جدا شده، به عالم دیگری می‌رود که همان عالم مثال است و ارتباط برقرار کردن با این عالم و دریافت تصاویر و معانی از طریق قوه مخیله امکان‌پذیر است.

بنابراین نه فقط خواب و رؤیا، بلکه تمامی تجارب روحانی و معنوی، نتیجه اثر متقابل قوه مخیله با عالم مثل است. همانگونه که خواب و رؤیا محتاج به تعبیر و تأویل هستند، روایات و اشعار عرفانی نیز این‌گونه هستند زیرا هر دو از یک منبع سرچشمه می‌گیرند.

این رساله دارای شش فصل است. فصل اول کلیات تحقیق، در فصل دوم بررسی تعبیر خواب و رؤیا در دین اسلام، در فصل سوم بررسی خواب و رؤیا در نظرگاه حکیم ترمذی، نجم الدین کبری، غزالی و شیخ شهاب الدین سهروردی، در فصل چهارم بررسی نظریات مولانا در باره خواب و رؤیا، فصل پنجم بررسی نقش خواب و رؤیا در داستان پردازی مثنوی معنوی مولانا و فصل ششم نتیجه‌گیری.

۱-۱ بیان مسأله

در متن‌های صوفیانه به ویژه مثنوی مولانا، روایت کردن خواب‌دیدن‌ها، یکی از بن‌مایه‌های اساسی در خلق متن به شمار می‌آید. ظهور پر رنگ خواب در متن‌های صوفیانه از چند جهت در خور توجه به نظر می‌رسد. ۱- از جهت نماد پردازیهای صوفیانه ۲- از حیث شناخت شهودی (معرفت‌شناسی) ۳- از نظر تأثیر پذیری متون صوفیانه از قرآن کریم، احادیث و سیره پیامبر که این سه عامل در تکوین یک متن ادبی عرفانی تا حد زیاد با هم تناسب دارند؛ بلکه ملازم یکدیگرند؛ اگرچه از حیث دیدگاه محض ادبی و متن‌های نمادین هنری آثار صوفیانه از این جهت با آثار اسطوره‌ای و حماسی، بن‌مایه‌های مشابهی را بروز و ظهور می‌دهند؛ اما در متن‌های صوفیانه روایت خواب‌ها و نقل رؤیایها به گفتمان‌های قرآنی و احوال پیامبران مستند می‌شوند تا جایی که کمتر متن عرفانی می‌توان یافت که در آن چنین روایاتی ذکر نشده باشد. از جهت طبقه‌بندی و مراحل خواب، متن‌های صوفیانه و به ویژه مثنوی تحت تأثیر آموزه‌های دینی قرار دارند و به رؤیاهای صادق، خواب‌های حدیث نفس و اضغاث و احلام دسته بندی می‌شوند؛ ولی صوفیه عمدتاً رؤیاهای صادق خود را قابل تحقق می‌دانند. پیامبر (ص) فرموده‌است: « بعد از من از وحی تنها رؤیای صادق (مباشره) باقی می‌ماند »^۱ و در حدیثی دیگر فرموده‌است: «رؤیای صادق یک چهل و ششم از نبوت است »^۲. پس جای تعجب نیست اگر مسلمانان به رؤیا و نشانه‌هایی که در رؤیا می‌بینند، توجه خاصی نشان دهند. تعداد زیاد کتاب‌های خواب‌گزاری که از قرن چهارم به بعد نوشته شده دلیلی بر این توجه است.

بین دنیای واقعیت و دنیای تخیل (رؤیایی) یک رابطه دوسویه برقرار است. چگونگی رابطه آن دو با هم هنوز به درستی معلوم نشده‌است. مسلمانان دوست داشته‌اند برای ارتباط با رفتگان،

^۱- بخاری ۹-۸۷-۱۱۹

^۲- بخاری ۹-۸۷-۱۱۲

شفاگرفتن یا آگاهی یافتن از حال و مقام عرفانی خود خواب ببینند. گاه در خواب، پیامبران و ائمه را می‌دیدند و گاه حتی ادعا می‌کردند خدا را در خواب دیده‌اند. می‌توان گفت در باب تاثیر خواب و رؤیا در رفتار و دین‌داری مسلمانان مطالعات زیادی صورت نگرفته‌است و برای این کار به یک بررسی میان-رشته‌ای نیاز است چرا که این مساله از مرزهای روش‌شناسی علوم اسلامی و ادیان فراتر است و برای چنین مطالعاتی از پژوهش‌های متون ادبی، گریزی نیست خصوصاً این که بسیاری از روایات مرتبط به ویژه آن‌ها که صبغه عرفانی دارند به طور پراکنده در متون عرفانی آمده‌اند. از یک لحاظ تحقیقات در باب خواب‌گزاری در فرهنگ سنتی اسلام کم نیستند اما آن‌ها بر استفاده‌ای که عرفا از خواب و رؤیا می‌کرده‌اند توجه زیادی نداشته‌اند.

در این رساله به این موضوع می‌پردازیم که خواب و رؤیا بر زندگی روحانی و نظریه عرفانی عرفا چه تأثیر و اهمیتی داشته‌است.

۱-۲ سوالات اصلی تحقیق

۱. عناصر جهان‌شناسی عرفانی چه تأثیراتی بر متن‌های صوفیانه و به ویژه مثنوی داشته‌اند؟
۲. خواب و رؤیا چه تأثیراتی بر تصویرگری‌های آثار صوفیانه به ویژه مثنوی داشته‌است؟
۳. خواب و رؤیا در خلق ساختارهای آثار صوفیانه به ویژه مثنوی چه نقشی داشته‌اند؟
۴. تأثیر خواب و رؤیا در آثار صوفیانه به ویژه مثنوی در گسترش و تعمیق چه حوزه‌هایی از شگردها و شیوه‌های ادبی بیشتر بوده‌است؟

۱-۳ فرضیات

۱. وحدت وجود و وحدت شهود و علم را بهره و مظهری از عالم ملکوت دانستند، جلوه‌هایی از عناصر جهان‌شناسی هستند که موجب شکل‌دادن به تشابه میان عالم اصغر و اکبر شده‌است؛

صوفیان بر این اعتقاد بودند که از طریق روایت کردن خواب‌ها، در خلق متن‌های ادبی عارفانه، میان دو عالم ارتباط برقرار می‌سازند.

۲. خواب و رؤیا در به کارگیری ساختمان و عناصر مجازی، در آثار صوفیانه به ویژه مثنوی تأثیری فراوان و غالب داشته‌اند.

۳. خواب و رؤیا، به طور مشخص و به نحو متمایز، ساختارهای متن صوفیانه را به تمثیلی، استعاری و نمادگرایانه تبدیل کرده‌است.

۴. خواب و رؤیا در شکل‌دهی اجزا درون ساختاری روایت‌های صوفیانه، موجب پدید آمدن شگردهایی چون خلاف آمد عادت، چون هنجار گریزی، بر هم زدن توالی خطی روایت، تصویرهای پارادوکسی، جریان سیال ذهن، تجدید و تعمیق، گره افکنی، تعلیق و انتظار شدند.

۱-۴ پیشینه پژوهش

توجه مستشرقان، از دیر باز به علم تعبیر خواب و رؤیا در اسلام، معطوف بوده‌است. محقق فرانسوی، «بلان»^۱ که در حدود صد و پنجاه سال پیش می‌زیسته است، در اهمیت خواب و رؤیا، پژوهش مفصلی با استفاده از منابع فارسی، انجام داده‌است و «گلدزیهر»^۲ که لقب پدر علم اسلامی^۳ در غرب را به او داده‌اند و در حدود یک قرن پیش می‌زیسته، خلاصه مهمی از فهم و برداشت خود را در مورد خواب و رؤیا و اهمیت آن در اسلام، ارائه کرده‌است. این دو محقق، خیلی زود فهمیدند که خواب و رؤیا نقش مرکزی و محوری بر زندگی مسلمانان و همچنین بر ابعاد گوناگون جامعه اسلامی از جمله دین، سیاست و اقتصاد داشته و دارد. «ماسینیون»، یک قرن بعد در ضمن پژوهش در تصوف اسلامی،

¹ - Bland, N., 1856. « *On the Muhammedan Science of Ta'bir or Interpretation of Dreams* » in Journal of the Royal Asiatic Society, pp.118-179.

² - Goldziher, I., 1912. « The appearance of the Prophet in Dreams » in *Journal of the Royal Asiatic Society*, pp.305-306.

³ - Savage, Smith, Emilie (Ed.), 2004. *Magic and Divination in Early Islam, the Formation of the Islamic World* - 42, Burlington: Ashgate Publishing Company, p.xiii.

شدیداً تحت تأثیر نظریات رؤیایی طریقه کبرویه قرار می‌گیرد و به این نتیجه می‌رسد که با بررسی رؤیاهای عرفای این طریقه، امکان نوعی انسان‌شناسی^۱ وجود دارد؛ به این معنی که خواب و رؤیای ایشان و تعبیر خاصی که از آن ارائه کرده‌اند، کلیدی است که با آن می‌توان قفل دریچه ساختار ذهنی این عرفا را باز نمود. او این کار را پیش گرفت اما نتوانست آن را به اتمام برساند.^۲

البته قدم اساسی در فهم و درک علم تعبیر خواب و رؤیا در اسلام، به وسیله تحقیق «توفیق فهد» در کتاب مشهورش، «تفأل عرب»^۳ نهاده‌شد. این اثر، تحقیق عمیق و گسترده‌ای است که تا به امروز تحقیقی گسترده‌تر و بهتر از آن در این زمینه انجام نشده‌است.

فهد، پیش‌فرض چگونگی بررسی علم تعبیر خواب و رؤیا در اسلام را بنا نهاد. در این کتاب اولین فهرست زمان‌بندی‌شده دست‌نوشته‌های عربی و فارسی در مورد تعبیر خواب و رؤیا، ارائه شده‌است و همچنین جایگاه تاریخی-اجتماعی علم تعبیر خواب و رؤیا در اسلام را مطرح می‌کند و اشارات زیادی به تعبیر خواب و رؤیا در جوامع قبل و بعد از اسلام و ارتباط و تأثیر آن‌ها بر علم تعبیر خواب و رؤیا در اسلام می‌نماید. اثر دیگر فهد، تصحیح ترجمه عربی کتاب تعبیر خواب و رؤیای آرتسمیدروس (قرن ۲ میلادی) است که به وسیله مترجم مسیحی معروف، حنین بن اسحاق، صورت گرفته‌است.^۴ این کتاب تأثیر فراوانی بر علم تعبیر خواب و رؤیا در اسلام داشته‌است و همه مولفین کتب خواب و رؤیا پس از قرن چهارم^۵، از جمله دینوری، ابن سینا، و تفلیسی از این کتاب استفاده کرده‌اند.

هر تحقیق مهم پس از آن، کار محققانه فهد را در نظر گرفته‌است و در کل، پیش‌فرض و نتایج او را دنبال می‌کند. «لامورو»، در ادامه کار فهد، کتابی به نام تعبیر خواب و رؤیا در ابتدای اسلام،

^۱ - Paléontologie du rêve

^۲ - Massignon, Louis, 1945. «Thèmes Archétypiques en Onirocritique Musulmane» in *Eranos Jahrbuch*, 12, p.242.

^۳ - Fahd, Toufic, 1966. *Divination Arabe: Études religieuses, sociologiques et folkloriques sur le milieu natif de l'Islam*. Leiden: E.J. Brill.

^۴ - Artemidorus, Daldianus, 2003. *Kitāb Ta'bir al-ru'yā / Arṭamīdūrus al-Afasasī; naqalahu min al-Yūnānīyah ilā al-'Arabīyah Ḥunayn ibn Isḥāq; qābalahu bi-al-aṣl al-Yūnānī wa-ḥaqqaqahu wa-qaddama la-hu Toufic Fahd*, Dimashq: al-Ma'had al-Firansī lil-Dirāsāt al-'Arabīyah, 1964.

^۵ - Lamoreaux, John C. *The Early Muslim Tradition of Dream Interpretation*, New York: State University of New York Press.

نوشت^۱ که تعداد عناوین و دست‌نوشته‌های ارائه شده در آن دو برابر اثر فهد بود. در این تحقیق او می‌خواهد به این سوالات پاسخ دهد: ۱- چه کسانی از میان مسلمانان اولیه، کتاب تعبیر خواب و رؤیا می‌نوشتند و مخاطب آن‌ها چه کسانی بودند؟ ۲- آیا روش و اصول تعبیر خواب و رؤیا در اسلام همگن است؟ یا کتاب‌های مختلف با اصول و پیش‌فرضهای تعبیر متفاوت وجود داشته‌است؟^۲

لامورو با استفاده از تقسیم بندی فرهنگ‌های اسلامی^۳ که «هدگسون»^۴ پیشنهاد کرده‌است، می‌گوید: چهار نوع فرهنگ در میان نویسندگان کتاب‌های تعبیر خواب و رؤیا دیده می‌شود: صوفیانه، ادیبانه، فیلسوفانه و متکلمانه. لامورو نشان می‌دهد که در هر کدام از این چهار فرهنگ، کتاب‌هایی در تعبیر خواب و رؤیا نوشته شده‌اند که مخاطبان هر کدام نیز از این چهار قسم هستند و همچنین در مورد سوال دوم پژوهش، او نتیجه می‌گیرد که ظاهراً روش و اصول علم تعبیر خواب و رؤیا در اسلام همگن است. محققان دیگری همچون فهد نیز به این همگن بودن اشاره کرده‌اند و لامورو در این مورد می‌گوید: هرچند اسنادی که به دست ما رسیده‌است، علم تعبیر خواب و رؤیا را به یک شکل ارائه می‌کنند، به احتمال زیاد روش و اصول متفاوتی برای تعبیر خواب و رؤیا در اوایل اسلام وجود داشته‌است؛ اما از آن سندی در دست نداریم.^۵

تحقیق مهم دیگری که می‌توان به آن اشاره کرد، «خواب و تعبیر خواب در اسلام» از محقق فرانسوی، «پیئر لوری» است.^۶ وجه تمایز اثر او با تحقیقات فهد و لامورو در آن است که او قسمتی جداگانه را به بررسی خواب و رؤیا در میان صوفیان و قسمتی را به موضوع اهمیت خواب و رؤیا در دنیای اسلام امروز، اختصاص داده‌است. تحقیق دیگر در این زمینه، به زبان آلمانی و کتابی است مهم

¹ - Ibid

² - Ibid, p.6.

³ - Cultural orientation

⁴ - G.H Hodgson, Marshall, 1974. *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, Chicago: University of Chicago Press, 3 Vols.

⁵ - Lamoureaux, op.cit., p.12.

⁶ - Lory, Pierre, 2003. *Le rêve et ses Interprétations en Islam*, Paris: Albin Michel.

از «آنه ماری شمیل»^۱ که گزیده مفصلی است از نمونه روایات خواب و رؤیا در فرهنگ اسلامی. اخیراً نیز دانشگاه‌هاروارد، کتابی به نام «خواب دیدن فراتر از مرز»^۲ به چاپ رسانده که مجموعه‌ای از مقالات نویسندگان مختلف است. محققان این مقالات، خواب و رؤیا را به عنوان نماینده فرهنگ و با دید انسان‌شناسانه بررسی کرده‌اند. «لئا کنبرگ» نیز در چند مقاله و کتاب خود که در مورد خواب و رؤیا و تعبیر آن در اسلام نوشته^۳، نشان داده‌است که چگونه برخی فرقه‌ها از روایت خواب‌هایی که پیامبر در آن‌ها دیده شده‌است، برای اثبات نظریه‌های دینی و سیاسی خود استفاده می‌کرده‌اند.

در میان این تحقیقات اثری که به بررسی خواب و رؤیا در میان صوفیان اختصاص داشته باشد، کم است. در این مورد می‌توان به تحقیقات آقای «کاتز» که خواب‌های صوفی معروف مصری شعرانی را بررسی کرده‌است^۴ و تحقیقات «والری هافمن»^۵ و «امیرا میتر مایر»^۶ که با دیدی انسان‌شناسانه^۷ به بررسی خواب و رؤیا در میان صوفیان معاصر مصری و پاکستانی پرداخته‌اند، اشاره کرد.

به نظر ما مقاله‌هائری کربن به نام «رؤیا در معنویت اسلام»^۸ تنها تحقیق جدی و مهمی است که به زبان خارجی در ارتباط با خواب و رؤیا در میان عرفا و صوفیه انجام شده‌است. در زبان فارسی، آثار زیادی وجود دارد که در آن‌ها به خواب و رؤیا اشاره شده‌است که اهم آن‌ها کتاب دکتر

^۱ - Schimmel, Annemarie, 1998. *Die Träume des Kalifen: Träume und ihre Deutung in der islamischen kultur*. Munich: C.H. Beck.

^۲ - Marlow, Louise (Ed.), 2008. *Dreaming Across Boundaries, The Interpretation of Dreams in Islamic Lands*, U.S.A.: Ilex Foundations, Harvard.

^۳ - Kinberg, Leah, 1985. "The Legitimization of the Madhāhib through Dreams", *Arabica*, Tome XXXII, pp.47-79; Kinberg, Leah, 1994. *Morality in the Guise of Dreams/Ibn Abī al-Dunyā; a critical edition of Kitāb al-Manām with Introduction*, New York: E.J. Brill.

^۴ - Katz, Jonathan G., 1997. "An Egyptian Sufi Interprets His Dreams: 'Abd al-Wahhāb al-Sha'rānī 1493-1565", *Religion*, pp.7-24.

^۵ - Hoffman, Valerie, 1997. "The Role of Visions in Contemporary Egyptian Religious Life", *Religion* 27, pp.45-64.

^۶ - Mittermaier, Amira, 2007. "The Book of Visions: Dreams, Poetry, and Prophecy in Contemporary Egypt" in *Int.J. Middle East Studies* 39, pp.229-247.

^۷ - Anthropological

^۸ - Corbin, Henry, 1967. « Le Songe Visionnaire en Spiritualité Islamique » in Grunebaum, G.E. Von et Callois Roger. *Le Rêve et les Sociétés Humaines*, Paris: Galimard, pp.380-406.

پورنامداریان به نام «رمز و داستان‌های رمزی در ادبیات فارسی» است.^۱ آنچه بیشتر به موضوع رساله ما مربوط می‌شود، دو پایان‌نامه است که هر دو در مقطع کارشناسی ارشد، در مورد خواب و رؤیا در مثنوی نوشته‌است: یکی از آقای عزیز حجاجی کهجوق با راهنمایی آقای دکتر حسینعلی قبادی در دانشگاه تربیت مدرس تحت عنوان «مقایسه و تحلیل خواب و رؤیا در شاهنامه و مثنوی» که مقایسه‌ای است میان خواب‌های مطرح شده در شاهنامه و مثنوی معنوی و به وجه اشتراک و افتراق آن‌ها در این دو اثر بر جسته اشاره دارد و دیگری پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم ماهرخ امیری با راهنمایی دکتر نیکویی در دانشگاه گیلان با عنوان «خواب و رؤیا در مثنوی» که تحقیقی است مفید از این جهت که محقق، همه خواب‌های مطرح شده در مثنوی را استخراج کرده و کوشیده‌است، نوعی بررسی ساختاری و روانشناسانه از آن‌ها ارائه دهد؛ ولی در این پژوهش به نتیجه‌ای مشخص دست نیافته و بیشتر جنبه توصیفی دارد.

۱-۵ روش پژوهش

موارد مورد استفاده و حدود این پژوهش به این شیوه است که در دو بخش نظری و عملی این کاربرد بررسی شده است. در بخش اول این پژوهش به نظریه‌های کاربرد خواب و رؤیا نزد عرفای برجسته اسلامی پرداخته شده است و در بخش دوم کاربرد خواب و رؤیا و تأثیر آن در داستان‌پردازی مولانا بررسی و تحلیل شده است.

روش پژوهش به این شیوه است که در بخش نظری کاربرد خواب و رؤیا برخلاف پژوهش‌های انجام شده در این زمینه، به تحلیل کاربرد خواب و رؤیا از دیدگاه مکتب نقد روانکاوی و اسطوره‌گرایی و نظریات یونگ و فروید و ... پرداخته نشده است و برعکس به بررسی کاربرد خواب و رؤیا از لحاظ تاریخی و با استفاده از روش تحقیق استنادی، کاربرد خواب و رؤیا در اسلام و اهمیت و کاربرد آن نزد

^۱ - پورنامداریان، تقی، ۱۳۸۴، رمز و داستان‌های رمزی در ادبیات فارسی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۲۲۷-۲۶۴.